

Pərvin Kərimzadə
(Gəncə Dövlət Universiteti)

AZƏRBAYCANIN İLK MİLLİ PARTİYASI: "QEYRƏT"

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, milli hərəkət, millət, partiya, "Qeyrət"

Daxili və xarici səbəb və amillər, eləcə də çar hökumətinin uzağı görməyən siyasəti 1905-ci il sosial partlayışını qaçılmaz etmişdi. Sözügedən il bölli olduğu kimi, Azərbaycan cəmiyyəti üçün də taleyüklü dönüş nöqtəsi idi. Bir daha vurğulamaq lazım gəlir ki, inqilabi hadisələr erməni-azərbaycanlı toqquşmaları ilə ağırlaşmışdı. Bu da Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının bütün gedişinə öz izini buraxmışdı. Lakin deyilənlərlə yanaşı, çar manifestinin dərci ilə yekunlaşmış kütlələrin inqilabi çıxışları cəmiyyətin bütün təbəqələrini silkələmiş, siyasi partiya və cərəyanların formalaşması proseslərinə güclü təkan vermişdi. 1905-ci ildə Azərbaycanın siyasi səhnəsində ilk dəfə olaraq sırf milli partiyalar meydana gəlir ki, onlardan birincisi "Qeyrət" adını almış Azərbaycan sosial-federalistlər partiyası idi.

"Qeyrət" partiyası o dövrdə yaranmaqda olan milli-azadlıq hərəkatının faktiki mərkəzinə çevrilən Gəncədə meydana çıxmışdı. Sosial ziddiyyətlərin daha qabarıq özünü göstərdiyi polietnik sənaye şəhəri olan Bakıdan fərqli olaraq, Gəncə Azərbaycan milli mühiti ilə, Azərbaycan milli-mənəvi irsi ilə özünün ruhi bağlarını daha yaxşı qoruyub saxlamışdı. Gəncədə Rusiya, Avropa və Türkiyə tədris müəssisələrində təhsil almış önəmli ziyalı təbəqəsinin mövcudluğu, bu ziyalıların bilavasitə konfrontasiya şəraitində öz siyasi əleyhdarları – erməni millətçi terror qüvvələri ilə təmas və mübarizədə olması faktı da bu bölgədə yaşanan milli oyanışa və siyasi fəallığa öz təsirini göstərirdi.

Gəncədə partiya quruculuğuna təsir göstərən amillərdən biri də Gürcüstana ərazi cəhətdən yaxınlıq idi; orada hələ XX əsrin başlanğıcında "Sakartvelo" qrupu təşkil olunmuşdu. Bu qrupun xaricdə komitəsi var idi və o, polislin tərifli üzvrə, "Qafqazı Rusiyadan ayırmaq məqsədi

ilə panislamist qrup ilə əlaqəyə girmişdi". (8; v.129) Tezliklə bu qəbil planların xəyaliliyini dərk etmiş sözügedən qrup gürcü sosial-federalistlər partiyasına çevrildi. Partiya Cənubi Qafqaz ilə Rusiya arasında federativ münasibətlər yaradılmasına və Cənubi Qafqazın özünün federativ başlanğıclar əsasında qurulmasına yönəlmiş artıq daha realist proqram irəli sürür. (16; səh.226) Proqramda bəyan edilmiş əsas vəzifə Rusiyada idarəçiliyin mərkəzsizləşdirilməsi (desentralizasiyası), ucqarlara geniş siyasi özünüidarə hüquqlarının verilməsi, yəni imperiyanın dövlət vəhdətini saxlamaqla, Qafqazda muxtariyyətin daxil edilməsi idi. Öz növbəsində federativ Zaqafqaziya çərçivəsində Gürcüstanın muxtariyyəti nəzərdə tutulurdu. Özü də gürcü konstitusiyası Ümumrusiya parlamentində təsdiqlənməli idi ki, onun da rolunu Müəssisələr məclisi oynayacaqdı. (16; səh.226) Elə məhz həmin vaxtlarda, yəni 1905-ci ilin əvvəllərində Gəncədə türk sosial-federativ inqilabi komitəsinin imzası ilə iki vərəqə peyda olur. Bu vərəqələr müsəlman əhalisini rus hökumətinə qarşı və Qafqazın muxtariyyəti uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

Birinci vərəqə "Qafqaz tayfaları, birləşin" çağırışı ilə 1905-ci ilin fevralında, yəni sözün hərfi mənasında Bakıda fevral hadisələrin ardınca dərc olunmuşdu. Vərəqədə deyilirdi: "Bakı insidenti biz müsəlmanları və erməniləri yüz il geriye atmış və bütün digər tayfaların gözündə biabır etmişdir. Bakı küçələrində qanına bulamış erməni və müsəlman cəsədləri düşüb qaldığı zaman düşmənimiz bu fəlakətə sevinir və özlüyündə düşünür: "Madam ki bu iki millət əlbəyaxa olubdur, deməli, mənim əl-qolum açıqdır". Ona görə də bizlər qəflət yuxusundan oyanmalı və öz düşmənimizi – rus hökumətini tanımalıyıq". (6; v.3) Vərəqədə qırğının müqəss-

siri kimi çar hökumətinin özü göstərilirdi üçün, komitə bütün Qafqaz xalqlarını birləşməyə və öz xəncərlərini və güllələrini gerçək düşməncə – Rusiya hökumətinə qarşı çevirməyə çağırırdı. (6;v.4)

İkinci intibahnamədə artıq müəyyən proqram səciyyəli yönəlişliklər və qayolar səslən-məkdə idi. O cümlədən orada XIX əsrin əvvəllərində Rusiya tərəfindən Qafqaz xalqlarının işğalından, müsəlman rühanilərinin həbslərindən, güc yetməyən vergilərdən, müsəlmanların haqlarının tapdalanmasından, onların torpaqlarının və evlərinin əlindən alınmasından, doğma dildə danışmalarının yasaqlanmasından və s. bəhs olunurdu. (9; v.70) İntibahnamənin yekununda müşavirələr çağırılması və yerli sakinlərə onların vəziyyətinin izah edilməsi zərurətindən söhbət açılırdı. Bir tək müsəlmanların Rusiyaya qarşı dura bilməyəcəyindən, əsarətdən qurtulmaları və "hər bir qövmin öz rifahı üçün muxtariyyət qanunlarını təsbit etməsi" üçün bütün Qafqaz xalqlarının birləşməsi başlıca vəzifə olaraq irəli sürülürdü. (9; v.71)

Bu sayaq intibahnamələrin meydana çıxması təbii ki, hakimiyyət orqanlarının diqqətindən yayınma bilməzdi. Artıq 1905-ci ilin fevralın 25-də Yelisavetpol(Gəncə) qubernatoru daxili işlər naziri A.Q. Bulğinə yazdığı məktubda yuxarıda göstərilmiş intibahnamələrin məzmununu öz etmiş və rus hökumətinə qarşı "Qafqaz xalqlarının cinayətkar birləşməsi" ilə əlaqədar öz narahatlığını bildirirdi. Onun fikrincə, özü özlüyündə bu cür birləşmənin mümkünlüyü "bizim diyarda ağalığımızın özü üçün təhdid-dici xarakter kəsb edə bilərdi". (8) Yəni, Qafqaz xalqlarının birləşməsinin mümkünlüyü və onlar tərəfindən federativ şüarların irəli sürülməsi haqqında hər hansı bir məlumat çar hökumət instansiyaları üçün panislamizmdən heç də az təhlükə təqdim etmirdi.

Aşkara edilmiş materiallara görə, məhz türk sosial-federalistlər komitəsi 1905-ci ilin yayında Gəncədə təməli qoyulmuş ilk Azərbaycandan partiyalarından birinin – "Qeyrət" in formalaşması üçün əsas olmuşdu. (5; səh.164) Partiyaya Ələkbər Rəfiyyəli başçılıq edirdi. Onun üzvləri sırasında Ələkbər bəy Xasmməmmədov – mülkədar, Yelisavetpol(Gəncə) dairə məhkəməsinə andlı müvəkkil (II və III Dövlət Dumaslarının deputatı Xəlil bəy Xasmməmmədovun

qardaşı), şəhərin polis hissəsi üzrə sabiq pristav müavini Ə. Quliyev və başqaları var idi. (7; v.1-2) Komitənin həftələri iclasları məsciddə keçirilirdi, cari məsələlər müzakirə edilir, qərarlar qəbul olunurdu.

Tiflis quberniya jandarına idarəsinin rəisinin Yelisavetpol(Gəncə) quberniyası üzrə köməkçisinin qubernatorun adına ünvanlanmış raportunda qeyd edilirdi ki, "Qeyrət" partiyası qırmızı möhürə malik idi və "tatar sosial-federalistlər-inqilabçılar partiyası" adlanırdı. (11; v.207)

"Qeyrət" partiyasından – onun qurulmuşdan və fəaliyyətindən bəhs edərkən artıq adını dəfələrlə xatırladığımız Ələkbər bəy Rəfiyyəlini şəxsiyyətdən yarı keçmək imkansızdır. Hadisələrlə zəngin ömür yox keçmiş Ələkbər bəy Kərbəlayı Həsən oğlu XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Gəncənin həm mədəni, həm də ictimai-siyasi həyatında misilsiz rol oynamış ziyalılarımızdır. 1839-cu ildə dünyaya göz açmış köklü-kömcəli Rəfiyyəlinin naslinin bu şanlı oğlu bütün Gəncədə fəxrli "el atası" kimi tanınırdı. 1919-cu ilin aprelin 3-də vəfatı ilə əlaqədar ertəsi gün "Azərbaycan" qəzetində getmiş nekroloqda Ələkbər bəy belə səciyyə-ləndirilir: "Ələkbər bəy dəyanətli bir millət-pərəst və həqiqi bir millət xadimi və təəssübke-şi olduğu üçün bütün canını ictimai və milli iş-lərə münhəsir (həsr – P.K.) etmiş və axır ölü-münə qədər bu yolda çalışmışdır... O fəqət camaat və millət işləri ilə yaşar, kəndi həyatı və onun maddi cəhətdən təminatını bilmərrə xatir-dən çıxardı. Millətin bütün sad və qəmli gün-lərində Gəncə şəhəri və Gəncə quberniyasının bütün milli-ictimai işlərində Ələkbər bəyi gör-mək olardı". (1; səh.4)

Qəzetin növbəti sayında Məmməd Səidin imzası ilə getmiş bir başqa nekroloq yazıda Ələkbər bəy "Azərbaycanın ən birinci millət-pərəsti, vətənpərvəri, həqiqi millət atası" kimi xarakterizə olunurdu. Həmin yazıda deyilirdi ki, "Ələkbər bəy həzrətləri həqiqi bir vətənpərvər, sədiq bir millət-pərəst, kimsədən qorxmaz və çəkinməz, gəccə və gündüz istirahət bilməz, heç bir təhlükə və fəlakət göz önünə almaz ataşəbbən bir müdafiə-millət idi. Ələkbər bəy həzrətləri 1898-ci sonadən başlayaraq millət və vətən uğrunda çalışmışa, həm də həqiqətən sədiq olaraq cansipərnə bir surətdə çalışmaya

başladı. Başqaları kimi əminli bir vaxtda, bir in-tixab (seçki – P.K.) vaxtında ictimalarda (mitinqlərdə) körsiyi-xitabətə atılaraq təhsili-maq-suddan sonra istirahət və kamranlığa çəkilən ki-mi yox, hər bir daqiqə, hər bir an çalışmaya başladı". (2; səh.3) Bu sözlər Ələkbər bəyin öz millətinin tərəqqi uğrunda necə bir fədakar ol-duğunu çox aydın bir şəkildə açıqlayır.

Təsəffüf deyildi ki, Ələkbər bəyi bir tək Gəncə camaatı deyil, bütövlükdə Gəncəbasar əhalisi "el atası" kimi tanıyırdı. Onun həm xalq kütlələri, həm də hökumət çevrələrində xeyli hörmət və şanı var idi.

Ələkbər bəy ilk təhsilini rusca almış, doğ-ma şəhərində progimnaziya bitirmişdi. Peterburqda kənd təsərrüfatı üzrə təhsil aldıqdan sonra Gəncəyə qayıtmış, 1870-ci ildən 1896-cı il avqustun 10-dək polis sistemində fəaliyyət göstərmişdi. İlk olaraq Nuxa (Şaki) qəzasında kiçik Bum məntəqə pristavı təyin edilmiş Ələkbər bəy daha sonralar Yelisavetpol quberniya dəftərxanasında tərçüməçi, Gəncədə pristav, və nəhayət, 1895-ci ilin dekabrından 1896-cı ilin yanvarınadək isə Gəncə şəhərinin polismeystəri vəzifələrində çalışmışdı. Peşə fəaliyyətinə görə 1891-ci il sentyabrın 28-də Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif olunmuş, qüsuruz xidmətlərinə görə rütbəsi artırılmışdı.

Ələkbər bəy 1896-cı ildən başlayaraq maarifçi və xeyriyyəçi kimi geniş fəaliyyət göstər-mişdir. 22 il ərzində o, Gəncə şəhər Dumasının üzvü olmuşdu. Ələkbər bəy Rəfiyyəli məşhur mesenat kimi də ad-san qazanmışdı. O, "Gəncə müsəlman dram məclisi"nin yaradılmasının, Gəncə milli məktəbinin açılmasının, yerli gənc-lərin xaricdə təhsil almasının, Gəncədə Nizami-nin qəbirüstü məqbərəsinin tikilməsinin ilk tə-şəbbüscülərindən olmuşdur. Nizami məqbərəsi-nin bərpası ilə əlaqədar vəsaitin çatışmazlığını görən Ələkbər bəy mətbuat vasitəsilə xalqa yar-dım üçün müraciət edir. (13) Onun çağırışına məşhur azərbaycanlı mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev səs verir. Sonuncunun yardımı sayəsində Rəfiyyəlinin başçılıq etdiyi komitə Nizami Gəncəvinin məqbərəsini bərpa etməyə, daha doğrusu yenidən qurmağa müvəffəq olur. Həm-çinin Ələkbər bəyin başçılıq etdiyi "Gəncə müsəlman dram məclisi" tamaşalarının qoyuluşuna, teatr truppalarının təşkilinə kömək edir, aktyor-lara maddi yardım göstərir.

1906-cı ildə Ələkbər bəy Rəfiyyəlinin tə-şəbbüsü ilə müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti yara-dıldı. "Cəmiyyətin məqsədi həm mövcud əllillər evində, həm də müalicəxanalarda və başqa xeyri-yyə qurumlarında bulunan müsəlmanlara yar-dım göstərmək və qeydinə qalmaq, eləcə də ən yoxsul müsəlman şagirdlərinin imperiyanın və xaricə ortə və əli tədris müəssisələrinə daxil ol-mağa və yaxud orada təhsilini başa vurmağa kömək etməkdən ibarətdir. Cəmiyyətin yardımı pul müavinətlərinin, oxumaq üçün ödəmələrin təyin edilməsində ifadə olunur." (12; v.2) Öz mövcudluğunun bütün dövrü ərzində, yəni 10 il müddətində Gəncə müsəlman xeyriyyə cəmiyyə-ti şübhəsiz ki, Gəncə sakinlərinin maariflən-məsi işində önəmli rol oynamışdı. Onun müavi-nətləri sayəsində yüzlərlə uşaq təhsil almış, mü-əllimlər öz ixtisasını artırmış və s. Təkcə 1916-cı ildə müxtəlif tip məktəblərə daxil olan im-kansız şagirdlərin, eləcə də ali təhsil ocaqlarına daxil olmağa hazırlaşan gənclərin nəfəsinə o dövr üçün yetərincə böyük məbləğ olan 4159 rubl pul köçürülmüşdü. (12, v.3) 1915-ci ilin mayın 10-da sözügedən cəmiyyət "Nəsr-Maarif" maarifpərvər cəmiyyətinin Gəncə şöbəsinə 80 rubl pul köçürmüşdü. Həmin ilin noyabrında isə "Nəsr-Maarif" cəmiyyətinin yerli şöbəsinin bə-zasında "Gəncə quberniyası müsəlmanları ara-sında Nəsr-Maarif cəmiyyəti" təşkil olundu. Cəmiyyətin təsisçisi Ələkbər bəy Rəfiyyəli idi. Onun məqsədi müsəlmanlar arasında savadın və ibtidai təhsilin yayılmasına kömək edilməsi, mövcud məktəblərə dəstək göstərilməsi, yeni məktəblərin açılması, qiraətlərin düzənlənməsi, doğma dildə ilk təhsilin daxil edilməsi idi. Bu cəmiyyətin vəsaiti məhduid idi, və onun fəaliyyə-ti öz miqyasına görə müsəlman xeyriyyə cə-miyyətinə geri qalırdı. Lakin Gəncə tarixində o, öz ini buraxmağa müvəffəq olmuşdu. (14) Burada tanınmış rus tarixçisi V.O. Klyuçevski-nin aşağıdakı sözlərini xatırlamaq olmur: "Sosioloji araşdırmanın heç bir metodu ilə bu gündüslük, susqun, minallı sadoqənin insan münasibətlərinə hansı miqdarda xeyirxahlıq "süz-dürdüydüni", nə dərəcədə insanları insan sevmə-yə öyrətdiyini və yoxsulu varlıqlara nifrət etdir-məkdən tərgitdiyini aydınlaşdırmaq mümkün deyil". (15; səh.231) Həqiqətən də, Azərbaycan burjuaziyasının xeyriyyəçiliyi və mesənətligi bir tərəfdən xalqı maariflənməyə doğru aparır-

dısa, digər tərəfdən ümumbəşəri səciyyə daşıyırdı; o məsələnin bütün nəciş xislətini açıb göstərir, bununla da böyüməkdə olan nəslin humanizmə ruhunda tərbiyəsinə şərait yaradırdı. Belə bir məqam da göz önündə tutulmalıdır ki, bu yardım sadəcə maddi deyil, həmçinin mənəvi xarakter daşıyırdı.

Ələkbər Rəfiyyəli, imtiyazlı təbəqəyə mənsub olmasına, yüksək ictimai statusuna baxmayaraq, təqib və sıxışdırılardan qəhinməyərək, 1905-ci ildən, erməni millətçilərinin öz millətçi strategiyalarını açıq şəkildə gerçəkləşdirməyə başladığından etibarən milli ideyalarından, və ondan da vacibi, azərbaycanlı milli varlığının müdafiəsinə qalxdı; axı məsələ sadəcə bəsit etnik ixtilafda olmayıb, ümumilikdə azərbaycanlıların bir topluluq olaraq sonrakı tələbindən, gələcəyindən gedirdi. Məhz öz soydaşlarının daha mütsəkkil və hazırlıqlı, etnik və siyasi süuru, maddi imkanları daha geniş olan məkrli düşmənin – erməni millətçiliyinin həmsöhbətindən qorumaq istəyi onu mövcud qarşıdurmada əleyhdarlarına layiqli cavab verəcək struktur yaratmaq ideyasına sövq etdi. Beləcə Ələkbər bəy Azərbaycanın ilk milli partiyasının – “Qeyrət” yaradıcılarından və rəhbərlərindən biri oldu.

Bu partiyanın fəaliyyət dairəsi Gəncə bölgəsi ilə yanaşı, Şuşaya və qismən Bakıya da yayılmışdı. Partiyanın proqramının mətnini aşkar etmək mümkün olmadığına baxmayaraq, artıq o zaman dərc edilmiş materiallar sözügedən proqramın gürcü sosial-federalistləri ilə bir çox ümumi cəhətə malik olduğuunu güman etməyə imkan verir. Məsələn, 1906-cı ildə Etməskvada nəşr olunan “Православный благовестник” (“Православное хош müjdə”) jurnalında göstərirdi ki, aktiv fəaliyyət göstərən “Qeyrət” tatar cəmiyyətinin məqsədi müsəlmanların üstün olduğu rayonlara muxtariyyət verilməklə, Qafqazın əlahiddələşməsidir”. (17; səh.116)

“Müsavat” partiyası ilə əlaqələrinə görə 1928-ci ildə həbs edilmiş və güllələnmiş Əhməd Əhmədovun kitabında belə bir qiymətli informasiya ifadə olunur ki, “Qeyrət” partiyasının proqramı mövcud idi, əl ilə yazılmışdı və 1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş “Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü” cəmiyyətinə verilmişdir. (4; səh.268) Görünür, sonrakı dramatik hadisələr gedişində proqramın yeganə əlyazması nüsxəsi itirilmişdir.

Yuxarıda qeyd edildi kimi, Gəncə sakini Məmməd Xəlilovdən aşkar olunmuş partiyanın möhürü 1908-ci ilə aid idi və 1912-ci ilədək partiyanın elə bir fəallığı nəzərə çarpmır. Lakin 1912-ci ildə Balkan savaşının başlanması Rusiyanın Türkiyə ilə münasibətlərini kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq gürcü sosial-federalistlərinin fəaliyyəti canlanmışdı. Həmin il dair polis məlumatlarında deyilirdi ki, Türkiyə ilə müharibə olacağı və bu zamanda Qafqazda iğtişaşlar düşəcəyi təqdirdə Tiflis sosial-federalistləri hökumət əleyhinə hərəkətə keçəcək və özəri üçün muxtariyyət qazanmaq məqsədilə nərəzlərə (Türkiyə ilə əlaqəli azərbaycanlılar nəzərdə tutulur) birləşəcəklər. (10; v.1) Elə həmin vaxtlar Yelisavetpolda (Gəncədə) jandarm idarəsi tərəfindən axtarışlar aparılmış və bir çoxu “Qeyrət” üzvləri olan siyasi cəhətdən etibarsız şəxslər haqqında məlumat toplanılmışdı. O şəxslərdən ikisi – H.M.Həmzəyev və M.Xəlilov inzibati sürgünə məruz qalmışdılar. “Qeyrət” sıralarında fəaliyyət ilə bağlı Gəncə sakirlərindən H.Fəttahov, M.H. İsmayılova, H.M. Həmzəyev və M.Xəlilov istintaqa cəlb olunmuşdular. Partiyanın bəzi üzvləri hələ 1906-cı ildə digər partiyanın – “Difai”nin sıralarına qatılmışlar.

Nağı Keykürunun (Nağı Şeyxzamanlının – P.K.) xatirələrində Gəncədə Birinci dünya müharibəsi illərində Milli Komitənin mövcudluğu faktı göstərilmişdir. Onun sözlərinə görə, Milli Komitənin rəhbərliyi altında cərəyan edən gənclilərin milli mübarizəsi açıq və qaralı görünən məsələlər üzrə iki hissəyə ayrılmışdır. Açıq məsələləri Ələkbər bəy Rəfiyyəli, gizli məsələləri isə Nəsim bəy Yusifbəyli idarə edirdi. Milli Komitə aşağıdakı şəxslərdən ibarət idi: Nəsim bəy Yusifbəyli (hüquqşünas, Gəncə Bələdiyyə rəisinin müavini); Ələkbər bəy Rəfiyyəli (taqaüddi); Xəlil bəy Xasmməddi (Gəncə şəhəri Bələdiyyə rəisi, hüquqşünas); Ələkbər bəy Xasmməddi (vəkil); Əliş bəy Xasmməddi (vəkil); Həsən bəy Ağaoğlu (doktor); Aslan bəy Səfiyurdlu (vəkil); Böyükmirzə Məhəmməd (müəllim); Kiçik Mirzə Məhəmməd (müəllim); Mirzə Hüseyn (müəllim); Məhəmməd Bakir Şeyxzamanlı (Bələdiyyə üzvü); Həsən Fəttah bəy (bank mühasibi); Komitəçi Hacı Əli (tacir); Sarı Hacı Ələkbər (tacir); Nağı Şeyx (Gəncə Gonclik Təşkilatının rəisi).

Milli Komitənin qərarı ilə Nəsim bəyin sədrliyində beş nəfərlik icra heyəti də yaradılmışdır: 1.Nəsim bəy (Firqə lideri); 2.H.F. (polkovnik, zabitlərimizin təmsilçisi); 3. Aslan bəy Səfiyurdlu (sosialistlərimizin təmsilçisi); 4.Piçnamazda Molla Məhəmməd (Dinimizin təmsilçisi); 5.Əhməd Cavad (gənclərimizin təmsilçisi). (3; s.27)

Bu heyət daimi olaraq vəzifəsini icra edirdi. Komitənin fəaliyyəti bu qaydada davam edərək Türklər Ordusu Sarıqamışa hücum etdi. N.Şeyxzamanlı qeyd edir ki, «bu hücum qarşısında ruslar tələşə düşüb, bəz edəcəklərini bilmirdilər. Onların ilk tədbiri İrəvandanı Mərkəzi Bankı boşaldaraq, Gəncəyə daşımaq oldu (o zamanlar Qafqazdakı Rus Mərkəzi Bankı İrəvanda idi). Eyni zamanda Qafqazdakı bütün dövlət məmurlarına 200 manat (20 ədəd rus qızılı) verərək hazırlaşmalarını əmr etdilər. Ancaq bu məmurların arasında olan vəziyyəti türklər Gəncə gizli Komitəsinə bildirdilər. Gizli Komitə vəziyyəti müzakirə etdikdən sonra, türk məmurlarının pulları almaları, ancaq təhrik ediləcəkləri zamanı getməyəcəklərini bildirmələri qərarını çıxardı. Xalqa da ruslar çəkildikləri təqdirdə sevinclərini bürzə vermək təpşirildi. Təssüf ki, Sarıqamışa edilən hücum müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Güman etməyə əsas var ki, türk məmurları adı altında müəllif azərbaycanlılar nəzərdə tutuldu. Beləliklə, sözügedən komitənin güddüyü məqsədlərə görə, həmçinin 1917-ci ildə dirçəldilmiş sosial-federalistlə partiyasına məhz Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etməsi faktını əsas götürərək, ehtimal etmək olar ki, yuxarıda bəhs olunan Milli Komitə “Qeyrət” partiyasının işinin davamçısı idi. “Qeyrət” partiyasının ardıcılıları siyasi meydanında bir daha 1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra peyda oldular; onlar yeni liderlərə və aydın təsbit edilmiş proqramı ilə “Türk adımı-mərkəziyyət partiyasının” əsasını qoydular. Ballı olduğu kimi, həmin partiya həm 1917-1918-ci illərin mürəkkəb siyasi pro-

seslərində, həm də Birinci Azərbaycan cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatında son dərəcə önəmli rol oynamış, tələyüklü hadisələrə böyük təsir göstərmişdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ələkbər bəy Rəfiyyəli. “Azərbaycan” qəz., 1919, 4 aprel, №150
2. Məmməd Said. Ələkbər bəy Rəfiyyəli. “Azərbaycan” qəz., 1919, 7 aprel, №151
3. Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri və İstiqlaliyyət fədailəri. Bakı, 2007
4. Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 года. Баку, Изд-во «Азербайджанский Энциклопедиясы»– 2002
5. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, ЭЛМ, 1997
6. ГАЦДАП АР, ф.276, оп.8, д.77, л.3
7. ГАЦДАП АР, ф.276, оп.8, д.170, лл.1-2
8. ГАРФ (Государственный Архив Российской Федерации), ф.102, оп.233, д.1950, ч.72, л.129
9. ГАРФ, ф.102, ДПОО, оп.233, д.90, л.70
10. ГАРФ, ф.102, ДПОО, оп.242, д.24, ч.6, л.1
11. ГИА АР, ф.62, д.59, лл.207-207 об.
12. ГИА АР, ф.421, оп.1, д.1, л.2
13. Елизаветпольские губернские ведомости, 1909 год, 28 мая
14. Керимзаде П. О. Гянджинские лидеры национального движения Азербайджана (начало XX века) // Молодой ученый. – 2010. – №11. Т.2
15. Ключевский В.О. Сочинения в 9 томах. т.9. Москва, 1990
16. Общественно-политическое движение в России в начале XX века. СПб.Т.III, 1911
17. Православный благовестник, 1906, №3

Резюме

Парвин Керимзаде

Первая национальная партия Азербайджана «Гейрат»

Начало XX века является одним из переломных моментов в истории Азербайджана. Именно этот период характеризуется зарождением в Азербайджане национального и национально-освободительного движения. Центром национального движения, безусловно, являлась Гянджа. Национальное пробуждение в Гяндже было характерным для общественно-политической ситуации начала XX века. В Гяндже в 1905 году была создана первая национальная партия Азербайджана «Гейрат». Фактически это была первая национальная партия на политической арене Азербайджана, носящая социал-федералистический характер. В сохранившихся в архивах немногочисленных материалах о "Гейрат" указывается, что эта партия имела свою красную печать и называлась "партией татарских социалистов-федералистов революционеров." Хотя, как и большинство национальных партий, по социальному составу в "Гейрате" были представлены разные слои общества, руководство партии составляла верхняя прослойка. Председателем партии был Алекпер бей Рафибейли. Среди членов партии числились А. Хасмамедов - помещик, присяжный поверенный при Елисаветпольском окружном суде (брат депутата II и III Государственной Думы Халилбека Хасмамедова), А. Кулиев бывший помощник пристава полицейской части города и другие. В городской мечети через каждую неделю проводились заседания партии, обсуждались текущие вопросы, принимались важные решения. У партии была печать красного цвета. Деятельность партии распространялась за пределы Гянджи, в Шушу и частично в Баку. К сожалению, обнаружить программу партии не удалось, но средства массовой информации того периода свидетельствуют о том, что программа партии была схожа с программой партии грузинских социал-федералистов. Фактически после 1906 года партия сливается с партией «Дифан». Вновь на политической арене последователи партии появляются после февральской революции 1917 года, партия была вновь собрана под новым названием «Тюркская партия федералистов». Её лидером становится Н. Уссубсков. 2 апреля 1917 года партией был организован многочисленный митинг в Гяндже, на которой была зачитана программа партии. В июне 1917 года «Тюркская партия федералистов» сливается с партией «Мусават», под новым названием «Тюркская демократическая партия федералистов Мусават».

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, национальное движение, нация, партия, «Гейрат»

Summary

Parvin Karimzade

The first national party of Azerbaijan "Qeyrat"

The early twentieth century was one of the most chaotic periods in the history of Azerbaijan. This period is particularly characterized by the formation of the national and national-liberation movement of Azerbaijan. The center of national movement was Ganja. The awakening of national self-consciousness was characteristic aspect for the early twentieth century. In 1905, the first national party of Azerbaijan, namely "Qeyrat", was created in Ganja. In 1905, for the first time in the political scene of Azerbaijan, purely national parties were formed the first of which was the Azerbaijan social-federal party named "Qeyrat". According to the findings, the Turkish social-federal

committee was the basis for the formation of one of the first Azerbaijani parties - "Qeyrat" which was founded in Ganja in the summer of 1905. The party was led by Alakbar Rafibeyli. Among its members, there were Alakbar bey Khasmammadov who was a landowner, a sworn attorney at the Yelisavetpol (Ganja) district court (brother of Khalil bey Khasmammadov who was a deputy of II and III Duma), former police deputy chief A. Guliyev and others. The weekly meetings of the committee were held in the mosque, the current issues were discussed and decisions were made. The activity of this party spread to Shusha and partially to Baku along with the Ganja region. Although it is not possible to find the text of the party program, the materials already published at that time allow us to assume that the abovementioned program had common features with the Georgian socio-federalists. The followers of the "Qeyrat" party appeared once again in the political scene after the February revolution of 1917; they laid the foundations of the "Turkish adami-central party" with the new leaders and the clearly defined program. Obviously, this party played an extremely important role in the complicated political processes of 1917-1918, as well as in the socio-political life of the first Azerbaijan Republic, and had a great impact on the future events.

Keywords: Azerbaijan, Ganja, national movement, nation, party, "Qeyrat"